

ISSN : 2395-1273

21 ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025
ਵਾਂ ਅੰਕ

ਸੰਵਾਦ

www.sanvad.org

Refugee Women (S.L. Prashar) Partition Museum

ESTD. 1892

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਛਿਮਾਹੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025
ਅੰਕ-21ਵਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫ਼ਰੀਡ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal

ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਦੀ 'ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਸਥਾ' ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਕਾਹਲੌਂ
ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ (ਕਾਰਜਕਾਰੀ)
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਆਤਮ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

ESTD. 1892

ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002

Sanvad

(Dialogic)

PUNJABI REFEREED RESEARCH JOURNAL

Bi- Annual

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal of the Post-Graduate Department of
Punjabi Studies, Khalsa College, Amritsar.

(UGC-CARE APPROVED JOURNAL)

Email : sanvadpunjabi@gmail.com, www.sanvad.org

Patron : Chief Editor:

Dr. A. K. Kahlon

+91 98724-56833

ISSN : 2395-1273

Dr. Atam Singh Randhawa

+91 98722-17273

January-June 2025

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਖਾਲਸਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਯੋਗਰਾਜ ਅੰਗਰਿਸ਼, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਕੁਲਵੀਰ ਗੋਜਰਾ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਮੁਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ

ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਹਿਯੋਗ : ਸਮੂਹ ਸਟਾਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਨੋਟ: ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਮੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

khalsacollegeamritsar@yahoo.com

www.khalsacollege.edu.in

ਚੰਦਾ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ : ₹ 3000

ਪੰਜ ਸਾਲਾ : ₹ 1800

ਇਹ ਅੰਕ : ₹ 200

Online Payment: A/c : 3397000100467796 IFSC : PUNB0339700

Punjab National Bank Kot Khalsa, Amritsar

© Principal, Khalsa College Amritsar

‘ਸੰਵਾਦ’ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸਰਚ ਜਰਨਲ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ
ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਡੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸੰਵਾਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਫਰੀਡ ਖੋਜ ਰਸਾਲਾ

ਛਿਮਾਹੀ

ਸਾਲ - 11ਵਾਂ, ਅੰਕ - 21ਵਾਂ || ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2025

ਤਤਕਰਾ

□ ਸੰਪਾਦਕੀ	5
□ ਕੁਆਂਟਮ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ
ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ	9
□ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ : ਸਮਾਜ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਲਪੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼
ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ	16
□ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
ਡਾ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ	22
□ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ (1947) : ਭੂਗੋਲ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ	28
□ ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਭਰ ਵਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ
ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	36
□ ਸਰੋਦ ਸੁਦੀਪ : ਸਗਲ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕੇਤੀ ਸੰਚਾਰ
ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ	44
□ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ : ਇਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇ
ਡਾ. ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ	55
□ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ
ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ	63
□ ਬਾਰਗਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ : ਵਿਯੋਗ-ਗ੍ਰਸਤ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਕਥਨ
ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	69
□ ਧੂਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
ਡਾ. ਰਜਨੀ ਬਾਲਾ	75
□ ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਣਵੀਂ ਦੇ ਨਾਟਕ : 'ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ' ਦੀਆਂ ਸੰਵਾਦੀ ਜੁਗਤਾਂ
ਨਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਛੱਤਰ ਸਿੰਘ	84

□ ਸਾਹਿਤਕ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਡਿਜੀਟਲ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਤਾ	91
ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ	
□ ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ	97
ਡਾ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ	
□ ਗਾਈਤਰੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ ਦਾ ਸਬਾਲਟਰਨ ਪਰਿਪੇਖ	112
ਡਾ. ਸਤਵੀਰ ਸਿੰਘ	
□ ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ : ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ	124
ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ	
□ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨਾ : ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼	128
ਡਾ. ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ	
□ ਲੈਵਿਸ ਹੈਨਰੀ ਮਾਰਗਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ : ‘ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜ’ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ	131
ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ	
□ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਰਚਿਤ ‘ਹੀਰ’ ਵਿਚ ਛੰਦ, ਤਾਲ, ਰਾਗ ਅਤੇ ਰਸ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ	138
ਡਾ. ਪਵਨ ਸਰਵਰ	
□ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ	
ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ	147
ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ	
□ ਸੁਖਜੀਤ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਜਗਤ : ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਿਧੀ	156
ਡਾ. ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ	

ਪੁਸਤਕ ਗੀਵਿਊ :

• ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯਾਦਾਂ (ਨਾਵਲ)/ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ : ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ	163
• ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਭੋਗਦੇ ਅਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧੁਰਦੇਸ਼ : ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯਾਦਾਂ : ਡਾ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	165
• ਮਨੁ ਪੰਖੀ ਭਇਓ (ਨਾਵਲ)/ਮਨਮੋਹਨ : ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ	168
• ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ (ਆਲੋਚਨਾ)/ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ	170
ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਢੀਂਗਰਾ	

ਧੂਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਡਾ. ਰਜਨੀ ਬਾਲਾ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ
© 99710-62024

ਹੀਰ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਕੇਵਲ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਮਾਲ ਬਾਰੇ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਾਰੇ, ਇਸ਼ਕ ਜਾਂ ਮਾਨਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਾਰੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਨੇ ਸੁਖਨ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਹੋਣ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਹੀਰ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਨੂੰ ਉਲੰਘਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੱਜ ਵੀ ਨਵੇਂ ਸੰਚਾਰ ਸਿਰਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਤੋਂ ਕਥਾ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੈ। ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੀ ਪਾਠਕ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਨੂੰ ਖੋਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਖਾਰਦਾ ਹੈ। ਧੂਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਇਸ ਸਵੈ-ਖੋਜ ਲਈ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਧੂਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਛੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਆਤਮ ਤੱਤ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਧੂਨੀ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਆਚਾਰੀਆ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 840 ਈ. ਤੋਂ 870 ਈ. ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਧੂਨਿਆਲੋਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਇਕ ਯੁਗ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਵਾਂ ਯੁਗ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਯੁਗ ਨਿਰਮਾਤਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੋੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਆਕਰਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਧੂਨੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਮੂਲਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧੂਨੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਚੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ, ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਪਾਣਿਨੀ, ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਵਰਗੇ ਵਿਆਕਰਨਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਧੂਨੀ ਦਾ ਬੀਜ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਆਚਾਰੀਆ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।

ਧੂਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਸਫੋਟ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਦਕਾ ਹੀ 'ਧੂਨੀ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਧੂਨੀਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਣਨਯੋਗ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਹੀ ਧੂਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਧੂਨੀ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧੂਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਜਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਅਰਥ ਬੋਧ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਪੂਰਾ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਪੂਰਾ ਵਾਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧੂਨੀਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਵਜੋਂ ਵਿਆਕਰਨਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ 'ਸਫੋਟ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਫੋਟ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ: ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਰਥ ਸਫੁਟਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸਫੋਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਉਚਰਿਤ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਥ ਦੀ ਅੰਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਫੋਟ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਇਸ ਸਫੋਟ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੁਣੀ ਗਈ ਕਿਸੇ ਧੂਨੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਸਫੋਟ ਦੀ ਅੰਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸੁਣੀ ਗਈ ਧੂਨੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ

ਹੈ। ਸਫੋਟ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਧੂਨੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਅੰਜਕ-ਵਿਅੰਗ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧੂਨੀ ਵਿਅੰਜਕ ਹੈ, ਸਫੁਟਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅਰਥ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਪਰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਅੰਜਕ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਕ ਅਰਥ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਧੂਨੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਧੂਨੀ ਸ਼ਬਦ ਭਾਵੇਂ ਵਿਆਕਰਨ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਵਿਆਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧੂਨੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ 'ਸਫੁਟਿਤ ਅਰਥ' ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਧੂਨੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਚਾਰੀਆ ਅਨੰਦ ਵਰਧਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਜਿਥੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਗੌਣ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ 'ਪ੍ਰਤੀਯਮਾਨ' ਅਰਥ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧੂਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹² ਪ੍ਰਤੀਯਮਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਨ੍ਹੂਪ ਅੰਗਾਂ (ਨੱਕ, ਕੰਨ ਆਦਿ) ਤੋਂ ਭਿੰਨ 'ਸੁੰਦਰਤਾ' ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਖੁਦ ਤਾਂ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਯਮਾਨ ਅਰਥ(ਵਾਚਯ ਤੋਂ ਭਿੰਨ) ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹³ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਮ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਅਰਥ ਸੁੱਝਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਅਜਿਹਾ ਸੁਝਾਓ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਧੂਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਦੁਆਰਾ ਧੂਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਵਾਚਯਾਰਥ (ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ) ਦੀ ਬਨਿਸ਼ਬਤ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਚਮਤਕਾਰ ਪੂਰਨ ਹੋਣ ਉਤੇ ਇਹ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧੂਨੀ ਕਾਵਿ ਕਿਹਾ ਹੈ।¹⁴ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਹੋਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਵਾਂ ਚਮਤਕਾਰੀ, ਕਾਵਿ-ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਧੂਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਅੰਜਨਾ ਵਿਚ ਪਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਭਿਯਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕੋਸ਼ੀ ਅਰਥਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਕਸ਼ਣਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁੱਢਲੇ ਕੋਸ਼ੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੁੱਢਲੇ ਕੋਸ਼ੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਸੁਹਜ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਧੂਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤੀਸਰੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ 'ਵਿਅੰਜਨਾ' ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧੂਨੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਸੁੱਝਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਧੂਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧੂਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਸੌਂਦਰਯ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵਿਅੰਜਨਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਦੂਜੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਅਭਿਯਾ ਤੇ ਲਕਸ਼ਣਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਰਸਮਈ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ ਧੂਨੀ ਉਥੇ ਹੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:-

- **ਧੂਨੀ ਕਾਵਿ:** ਜਿੱਥੇ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਵਾਚਿਆਰਥ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਹਿਤ ਹੋਵੇ। ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- **ਗੁਣੀਭੂਤ ਵਿਅੰਗ ਕਾਵਿ:** ਜਿੱਥੇ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਵਾਚਯਾਰਥ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੌਣ ਅਰਥਾਤ ਦੁਜੈਲਾ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੱਧਮ ਕਾਵਿ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- **ਚਿੱਤਰ ਕਾਵਿ:** ਜਿੱਥੇ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਅਸਫੋਟ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਭਾਵ ਜਿਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਇੰਨਾ ਅਧਿਕ ਹੋਵੇ ਕਿ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਅਸਫੋਟ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ

ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਮ ਜਾਂ ਅਵਰ ਕਾਵਿ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਬੂਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧੂਨੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

1. **ਵਸਤੂ ਧੂਨੀ:** ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਖਿਆਲ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਅਲੰਕਾਰ ਧੂਨੀ:** ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਰਾਹੀਂ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸੁਝਾਅ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਰਸ ਧੂਨੀ :** ਇਸ ਵਿਚ ਰਸ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਦੁਆਰਾ ਇਸੇ ਰਸ ਧੂਨੀ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਾਬਦੀ ਤੇ ਅਰਥੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਧੂਨੀ ਦੇ ਕੁੱਲ 51 ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਣਗਿਣਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਧੂਨੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਉਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਆਚਾਰੀਆ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ **ਧੂਨਿਆਲੋਕ** ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:- ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਭਾਗ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਭੇਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤਾਂ ਸਮੂਹ ਸਰੋਤਿਆਂ ਲਈ ਇਕੋ ਹੀ ਰਹੇਗਾ ਪਰ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਜਾਵੇਗਾ।⁵ ਇਸ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਰਗ ਸੰਸਕਾਰ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਫ਼ਰਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੋ ਹਰੇਕ ਸਰੋਤਾ ਇਕੋ ਕਥਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਧੂਨੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਕੋ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਣ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਧੂਨੀ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਖੋਜ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਧੂਨੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇ।

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਦੇ ਏਨੇ ਰੂਪ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਧੂਨੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਧੂਨੀ ਦੇ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪੂਰੇ ਥੀਸਿਸ ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਾਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੋਵਾਂ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਅਸੰਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰਮ ਵਿਅੰਗ ਧੂਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਧੂਨੀ ਨੂੰ ਰਸ ਧੂਨੀ ਵੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਸ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਧੂਨੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਮਲ ਦੇ 100 ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਣ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਫਿਰ ਸੂਈ ਨਾਲ ਉਪਰੋਂ ਥੱਲੇ ਤਕ ਛੇਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੂਈ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਇਕ-ਇਕ ਪੱਤੇ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਦੀ ਕਦੋਂ ਥੱਲੇ ਤਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਰਸ ਦਾ ਆਸਵਾਦਨ ਝੱਟ ਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਵਾਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ (ਵਾਕਗਤ) ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ (ਪ੍ਰਬੰਧਗਤ) ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਰੌਦਰ ਰਸ, ਅਦਭੁਤ ਰਸ, ਕਰੁਣਾ ਰਸ, ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ:-

*ਕੂਕੇ ਮਾਰ ਹੀ ਮਾਰ ਤੇ ਪਕੜ ਛਮਕਾਂ, ਪਰੀ ਆਦਮੀ ਤੇ ਕਹਿਰਵਾਨ ਹੋਈ।
ਰਾਂਝੇ ਉੱਠ ਕੇ ਆਖਿਆ 'ਵਾਹ ਸੱਜਣ', ਹੀਰ ਹੱਸ ਕੇ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਈ।
ਕੱਛੇ ਵੱਝਲੀ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਾਲੇ, ਜੁਲਫ ਮੁਖੜੇ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਈ।
ਭਿੰਨੇ ਵਾਲ ਚੂਣੇ ਮੱਥੇ ਚੰਦ ਰਾਂਝਾ, ਨੈਣੀਂ ਕਜਲੇ ਦੀ ਘਮਸਾਨ ਹੋਈ।
ਆਏ ਬਗਲ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕਰੇ ਗੱਲਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਚ ਕਿਰਬਾਨ ਕਮਾਨ ਹੋਈ।⁶*

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਧੂਨੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅੰਗਾਰਥ, ਰਸ ਧੂਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਹਨ

ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਸੋਮੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਆਸਰਾ ਆਲੰਬਨ ਹਨ। ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਟਾਂ ਹੋਣਾ, ਕੱਛ 'ਚ ਵੰਝਲੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਉੱਚੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ। ਹੀਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਵਾਹ ਸੱਜਣ' ਨਿਕਲਣਾ ਅਨੁਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰਸ਼ (ਖੁਸ਼ੀ), ਚਪਲਤਾ (ਚੰਚਲਤਾ/ਚਿੱਤ ਅਸਥਿਰਤਾ), ਉਗਰਤਾ (ਪ੍ਰਚੰਡ/ਤਬਿਰ), ਉਤਸੁਕਤਾ (ਬੇਤਾਬੀ), ਆਵੇਗ (ਘਬਰਾਹਟ/ਉਤਾਵਲ) ਤੇ ਉਨਮਾਦ (ਸਨਕ) ਵਰਗੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਹਿਣ ਦੋਵਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਅੰਦਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਰੌਦਰ ਰਸ ਪ੍ਰਣੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ,

*ਹੀਰ ਮਾਉਂ ਨੂੰ ਆਣ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ, ਮਾਉਂ ਆਖਦੀ 'ਆਉ ਖਾਂ ਨਹਿਰੀਏ ਨੀ
ਬੜ-ਬੋਲੀਏ ਗੋਲੀਏ ਬੋਹਿਆਏ, ਖੁੰਡੀ ਟੇਵੀਏ ਤੇ ਗੁਲ-ਬਹਿਰੀਏ ਨੀ
ਉਪਲ ਖੋਰੀਏ ਕੁੜੀਮੀਏ ਛੈਲ ਛਵੀਏ, ਅਨੀ ਤਿੱਖੀਏ ਕਾਤੀਏ ਛਹਿਰੀਏ ਨੀ
ਗੋਲਾ ਡਿਬੀਏ ਉਜਬੁਕੇ ਮਾਲਜਾਦੇ, ਗੁੱਸੇ ਮਾਰੀਏ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀਏ ਜ਼ਹਿਰੀਏ ਨੀ।'*

ਇਸ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੀ ਮਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਖੁਦ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਘਰ ਦੇ ਨੌਕਰ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਝੱਲਣਾ ਨਾਗਵਾਰ ਹਨ, ਸੋ ਉਸ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਲੀ ਗਲੋਚ ਕਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਾਂ 'ਆਸਰਾ ਆਲੰਬਨ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਰੌਦਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹੀਰ 'ਵਿਸ਼ਾ ਆਲੰਬਨ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਵਾਚਕ ਅਨੁਭਾਵ ਹਨ ਤੇ ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਕੱਢੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹਰਕਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁੱਸਾ ਤੀਬਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਚੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਅਮਰਸ਼ (ਖਿੱਝ), ਪ੍ਰਬੋਧ (ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣਾ), ਉਨਮਾਦ, ਆਵੇਗ ਤੇ ਉਗਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਮਿਲ ਕੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਰੌਦਰ ਰਸ ਦਾ ਆਸਵਾਦਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਚੋੜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤੁਕਾਂ ਅਖਾਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਲੈ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਤੀ ਲਕਸ਼ਣਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਾਦਾਨ ਲਕਸ਼ਣਾ ਦੀ ਕਿਸਮ ਰਾਹੀਂ ਲਕਸ਼ਣਾ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਣੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਅਰਥਾਂਤਰ ਸੰਕ੍ਰਮਿਤ ਵਾਚਯ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਬਲੀਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੈਦੋਂ, ਏਹੋ ਮੂਲ ਜੇ ਸਭ ਬਖੇੜਿਆਂ ਦਾ।⁸

ਅਰਥਾਂਤਰ ਸੰਕ੍ਰਮਿਤ ਵਾਚਯ ਪ੍ਰਣੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਖੁਦ ਮੁੱਖ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਅਣ-ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਅਰਥ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵਾਚਯ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਕ ਦੋਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਂਤਰ ਸੰਕ੍ਰਮਿਤ ਵਾਚਯ ਪ੍ਰਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਜਿੱਥੇ ਵਾਚਯਾਰਥ ਅਨੁਪਯੁਕਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਥਾਂਤਰ ਸੰਕ੍ਰਮਿਤ ਵਾਚਯ ਪ੍ਰਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'⁹ ਭਾਵ ਵਾਚਯਾਰਥ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਰ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਤੀ ਉਪਾਦਾਨ ਲਕਸ਼ਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਾਦਾਨ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ ਬਲਕਿ ਲਕਸ਼ਣਾ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਰਾਤ (ਤਬਦੀਲ) ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਜਹਤ ਸਵਾਰਥਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਅਰਥਾਂਤਰ ਸੰਕ੍ਰਮਿਤ ਵਾਚਯ ਪ੍ਰਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂਤਰ ਸੰਕ੍ਰਮਿਤ ਵਾਚਯ ਪ੍ਰਣੀ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਅਰਥ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਇਬਲੀਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੈਦੋਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਇੰਤਹਾ ਇਬਲੀਸ ਜਿੰਨੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਬਲੀਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕੈਦੋਂ ਹੀਰ ਦਾ ਚਾਚਾ ਹੈ ਪਰ ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਚੁਗਲੀਆਂ ਹੀਰ ਦੇ ਪਿਓ ਕੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿਓ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਬਲੀਸ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਬਲੀਸ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ

ਭੈੜੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਕੇ ਨਫਰਤ ਤੇ ਤਿਰਸਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੈਦੋਂ ਨੂੰ ਇਬਲੀਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਆਖਣਾ ਅਰਥਾਂਤਰ ਸੰਕ੍ਰਮਿਤ ਵਾਚਯ ਪ੍ਰਣੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਬਲੀਸ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੈਦੋਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜੋ ਲੱਜ਼ਤ ਹੈ, ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਆਮ-ਖ਼ਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਣੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖਿੜਾਏ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਛਾਣ ਸਕੇ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਣੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਰਸ ਪ੍ਰਣੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੇਹੱਦ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਉਹ ਏਨਾ ਕੁ ਤਾਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਆ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਮਾਰਮਿਕ ਆਧਾਰ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰੀਕ ਹੈ ਕੌਣ ਉਸ ਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਰੱਬ ਨੇ ਕੰਮ ਸਵਾਰਿਆ ਈ।¹⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਨ ਵਿਚ ਸਮਾਸੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਸੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਵਰਨਣ ਗੋਚਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਵਰਣਨ-ਅਗੋਚਰੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਝਾਂਵਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਸਮਾਸੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਹੀਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਤੇ ਰੱਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਵਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਬਰਾਬਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੱਬ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਹਰ ਕਰ ਕੇ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਸਮਾਸੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਸੰਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰਮ ਵਿਅੰਗ ਪ੍ਰਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਾਚਯਾਰਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਚਯਾਰਥ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਘੰਟਾ ਵੱਜਣ ਨਾਲ ਜੋ ਮੁੱਖ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਗੂੰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਸੇ ਗੂੰਜ ਵਰਗੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਲਕਸ਼ਿਤ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਸੰਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰਮ ਵਿਅੰਗ ਪ੍ਰਣੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੂੰਜ ਰੂਪੀ ਵਿਅੰਗ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੂੰਜ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰਮ ਵਿਅੰਗ ਪ੍ਰਣੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਾਚਯਾਰਥ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਜਿਸ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਰਣਨ ਵਾਂਗ ਲਕਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰਮ ਵਿਅੰਗ ਪ੍ਰਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਣੀ ਸ਼ਬਦ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।¹¹ ਇਸੇ ਪ੍ਰਣੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਮੂਲਕ ਵਿਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਨਿਸਬਤ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਜਾਂ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਉਸੇ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਮੂਲਕ ਵਿਅੰਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਣੀ ਦੇ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਤ ਅਰਥ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਸਵਤੈ ਸੰਭਵੀ ਹੈ। ਸਵਤੈ ਸੰਭਵੀ ਅਰਥ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਕਵੀ ਦੀ ਉਕਤੀ ਤੋਂ ਕਲਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਭਾਵ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਅਸਲ ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਪੈਦਾ ਜਾਂ ਸੰਭਵ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਚਾਰੀਆ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ ਸਵਤੈ ਸੰਭਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।¹²

ਇਸ਼ਕ ਬੋਲਦਾ ਨੱਢੀ ਦੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ, ਰਾਗੁ ਨਿਕਲੇ ਜ਼ੀਲ ਦੀ ਤਾਰ ਵਿਚੋਂ¹³

ਸਵਤੈ ਸੰਭਵੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਣੀ ਵਾਕਗਤ ਰਾਹੀਂ ਨਿਦਰਸ਼ਨਾ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਣੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਨਿਦਰਸ਼ਨਾ ਅਲੰਕਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਦੋ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸੰਭਵ ਜਾ ਅਸੰਭਵ ਸਬੰਧ ਦਰਸਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਅਸੰਗਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਕ 'ਇਸ਼ਕ ਬੋਲਦਾ ਨੱਢੀ ਦੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ' ਤੇ 'ਰਾਗ ਨਿਕਲੇ ਜ਼ੀਲ ਦੀ ਤਾਰ ਵਿੱਚੋਂ' ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਅਸੰਗਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੰਗਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਨਿਦਰਸ਼ਨਾ ਅਲੰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ਼ਕ ਭਰ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਏਨਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੀਲ ਦੀ ਤਾਰ ਵਿਚੋਂ ਰਾਗ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਕ ਦੀ ਦੂਜੇ ਵਾਕ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂ (ਸ਼ਬਦਾਰਥ) ਤੋਂ ਨਿਦਰਸ਼ਨਾ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਨਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ੀਲ ਦੀ ਤਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਗ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਮੁਟਿਆਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਰਾਗ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਨਿਦਰਸ਼ਨਾ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਨਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਨਿਦਰਸ਼ਨਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉੱਠੀਂ ਸੁੱਤਿਆ ਸੇਜ ਅਸਾਡੜੀ ਤੋਂ, ਲੰਮਾ ਸੁੱਸਰੀ ਵਾਂਗ ਕੀ ਪਿਆ ਹੈਂ ਵੇ

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਘੂਕ ਸੁੱਤੋਂ, ਇਕੇ ਮੌਤ ਆਈ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈਂ ਵੇ।¹⁴

ਇਥੇ ਸਵਤੈ ਸੰਭਵੀ ਅਲੰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਨੀ ਵਾਕਗਤ ਰਾਹੀਂ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਤੋਂ ਨਿਦਰਸ਼ਨਾ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਨਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸੁੱਸਰੀ ਵਾਂਗ ਰਾਝੇ ਦਾ ਲੰਮਾ ਪਏ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਨਿਦਰਸ਼ਨਾ ਅਲੰਕਾਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਵਾਕਗਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹੀਰ, ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੇਜ ਤੋਂ ਉੱਠਣ ਲਈ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਘੂਕ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਮਰੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਦੋ ਵਸਤੂਆਂ 'ਘੂਕ ਸੁੱਤੋਂ ਤੇ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈਂ ਵੇ' ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੰਗਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਗਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਸੋ ਇੱਥੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਤੋਂ ਨਿਦਰਸ਼ਨਾ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਨਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ,

ਲੈ ਜਾਏ ਮੈਂ ਕੋਈਆਂ ਪਿਟੜੀ ਨੂੰ, ਕੋਈ ਗੋਬ ਦਾ ਸੂਲ ਜਾਂ ਤਾਪ ਆਵੇ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਮੁੜਾਂ ਰੰਝੇਟੜੇ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਬਾਪ ਦੇ ਬਾਪ ਦਾ ਬਾਪ ਆਵੇ।¹⁵

ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਾਨੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਮੂਲਕ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਨਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਾਰਨ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਸਾਧਾਰਨ ਕਥਨ। ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ ਪਰ ਰਾਝੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੇਗਾ, ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲ ਰਹੀ।

ਸੰਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰਮ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਗੂੰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਨੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਮੂਲਕ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ 'ਚੋਂ ਜੋ ਇੱਥੇ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਉਹ ਕਵੀ ਪ੍ਰੋੜੋਕਤੀ ਸਿੱਧ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਨੀ ਵਾਕਗਤ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਨੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰਫ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਰਾਹੀਂ ਕਲਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿਰਫ ਕਵੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ 'ਚੋਂ ਸਤਰਾਂ ਹਨ:-

ਇਸ਼ਕ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਦਾ ਮਰਤਬਾ ਹੈ, ਮਰਦ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭਲਾ ਰੰਜੂਲ ਮੀਆਂ

ਖਿਲੇ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਕਲੂਬ ਅੰਦਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ਼ਕ ਕਬੂਲ ਮੀਆਂ।¹⁶

ਇਸ ਵਾਕ ਅੰਦਰ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਲਈ ਫਕੀਰ ਬਣਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਫਕੀਰ ਹੈ ਉਹ ਤੌਹੀਦ, ਜ਼ੁਹਦ ਤੇ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏ ਬਿਨਾਂ ਫਕੀਰੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਆਸ਼ਿਕ ਤੇ ਫਕੀਰ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿੰਨੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਪਾਉਣ

ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਨਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਿਤ ਫਿਲਾਸਫੀ ਹੈ। ਇਸ ਫਿਲਾਸਫੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੌਹੀਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਇਕ ਰੱਬ 'ਚ ਯਕੀਨ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਕ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਸ ਇਕ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਯਕੀਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੋਮਿਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਹੀਰ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਜਦੋਂ ਮਾਪਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਰਨ ਲਈ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀਰ ਇਸੇ 'ਇਕ' ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਅਰਥ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਾਨੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਕਵੀ ਨਿਬੰਧ ਵਕਤ੍ਰ ਪੌੜੋਕਤੀ ਸਿੱਧ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਘੜੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਾਉਣੀ। ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਅਸਲ ਕਰਤਾ ਕਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘੜੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ:-

*ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਦੇ ਨਾਉਂ 'ਤੇ ਮਹਿਵ ਹੋਏ, ਮਨਜ਼ੂਰ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਨੀ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਦਕ ਯਕੀਨ ਤਹਿਕੀਕ ਕੀਤਾ, ਮਕਬੂਲ ਦਰਗਾਹ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਨੀ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੱਕ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਤ ਕੀਤਾ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਫਕਿਰ ਅੰਦੇਸ਼ੜੇ ਕਾਹ ਦੇ ਨੀ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਉਂ ਮਹਿਬੂਬ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸਾਹਿਬਿ ਮਰਤਬਾ ਜਾਹ ਦੇ ਨੀ
ਜਿਹੜੇ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਖਾਇ ਕੇ ਹੱਕ ਰੋੜ੍ਹਨ, ਉਹ ਚੋਰ ਉਚੱਕੜੇ ਰਾਹ ਦੇ ਨੀ
ਏਹ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਦੇ ਮਾਇਨੇ ਨੀ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਮੀਏਂ ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨੀ।¹⁷
ਹੀਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ :
ਹੀਰ ਆਖਦੀ ਜੀਵਣਾ ਭਲਾ ਸੋਈ, ਜਿਹੜਾ ਹੋਵੇ ਭੀ ਨਾਲ ਈਮਾਨ ਮੀਆਂ
ਸਭੋ ਜਗ ਫ਼ਾਨੀ ਇਕੋ ਰੱਬ ਬਾਕੀ, ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਰੱਬ ਰਹਿਮਾਨ ਮੀਆਂ
'ਕੁੱਲੋ ਸ਼ੈਹਇਨ ਖ਼ਲਕਨਾ ਜ਼ੋਜਈਨ' ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਹੈ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਮੀਆਂ
ਮੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਪੌਲ, ਬਾਸ਼ਕ, ਲੋਹ ਕਲਮ ਤੋਂ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਮੀਆਂ।¹⁸*

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀ ਵਿਚ 'ਕੁੱਲੋ ਸ਼ੈਹਇਨ ਖ਼ਲਕਨਾ ਜ਼ੋਜਈਨ' ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ੈਅ ਦੇ ਜੋੜੇ ਬਣਾਏ ਹਨ।

ਹੀਰ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਕੋਈ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਬਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ। ਕਾਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਤੇ ਦਬਾਅ ਤੋਂ ਸੰਲਕਸ਼ਯਕ੍ਰਮ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਮੂਲਕ ਸਵੈ ਸੰਭਵੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵਸਤੂ ਵਾਕਗਤ ਪ੍ਰਾਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਫਕੀਰੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਤੱਤ ਜ਼ੁਹਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ, ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨੀਆਂ ਜੋਗ ਧਾਰਨਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਮਰਤਬਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਹਰ ਕੀਮਤੀ ਸ਼ੈਅ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਜੂਦ ਪਿੱਛੇ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਫਕੀਰ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਟੈਕਸਟ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਉਚਿਆਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਵਾਉਣ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਕਵੀ ਪੌੜੋਕਤੀ ਸਿੱਧ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧਗਤ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਪ੍ਰਾਨਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਪੇ, ਕਾਜ਼ੀ, ਧੀ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਅਖੌਤੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਦਮਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੀਤਸ਼ੇ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪਾਰਗਾਮੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੱਬੀ ਦੇਣ, ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੈ। ਹੀਰ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਬਿਰਤੀਆਂ (Basic Instinct) ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਥਾਪਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤੇ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਗਰ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਦਮਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਜਾਂ ਦਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਪੁਲਿੰਗ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ 'ਨਾਇਕ' ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦ ਹਨ:-

*ਅੱਖੀ ਲੱਗੀਆਂ ਮੁੜਨ ਨਾ ਵੀਰ ਮੇਰੇ, ਬੀਬਾ ਵਾਰ ਘੱਤੀ ਬਲਹਾਰੀਆਂ ਵੇ
ਵਹਿਣ ਪਏ ਦਰਿਆ ਨਾ ਕਦੀ ਮੁੜਦੇ, ਵੱਡੇ ਲਾਇ ਰਹੇ ਜੋਰ ਜ਼ਾਰੀਆਂ ਵੇ*

ਲਹੂ ਨਿਕਲਣੋਂ ਰਹੇ ਨਾ ਮੂਲ ਵੀਰਾ, ਜਿਥੋਂ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਟਾਰੀਆਂ ਵੇ
 ਸਿਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਬਾਝ ਨਾ ਇਸ਼ਕ ਪੁੱਗੇ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੁਖਾਲੀਆਂ ਯਾਰੀਆਂ ਵੇ
 ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਭਾਈ ਵਰਜਦੇ ਨੇ, ਦੇਖੋ ਇਸ਼ਕ ਬਣਾਈਆਂ ਖੁਆਰੀਆਂ ਵੇ ¹⁹

ਔਰਤ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮਰਦਾਵੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ, ਪਰੰਪਰਿਕ ਸਥਾਪਤ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲੋਂ ਉਲਟ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦਿਖਾ ਕੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹਰੇਕ ਦਾ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਇਸੇ ਜਨੂੰਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਰਥ ਜੱਚ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਨਿਆਂਇਕ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਜੱਚ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਉਮੜਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚੰਡੀ ਨੂੰ ਜੱਚ ਗਿਆ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਿਆਂਇਕ ਹੈ, ਸੋ ਉਹ ਲੜੀ ਤੇ ਜਿੱਤੀ ਵੀ। ਜਿਉਂਦੇ ਬਚੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਸ ਪ੍ਰਾਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਨੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਛੰਦ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹੀਰ ਸਥਾਪਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਬਣੇ-ਬਣਾਏ ਮਾਪ ਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹੋਸ਼ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਵੰਗਾਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕੀਤੇ ਕੌਲ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਈ ਰਹਿਮ ਦੀ ਭੀਖ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਮੂਲ ਪਛਾਣ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਇਕ ਜੋਗੀ, ਯੋਧੇ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੀਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸੋਚ ਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਨਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਸ ਪ੍ਰਾਨੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਇਕ ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਸ ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਰਚਨਾ ਰਸ ਪ੍ਰਾਨੀ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਅਮਰ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਾਨੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਸਵਤੈ ਸੰਭਵੀ (ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ) ਦੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਨੀ ਵਿਅੰਜਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਸਿਆਲਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਸੱਥ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ, ਭਲੇ ਆਦਮੀ ਗੈਰਤਾਂ ਪਾਲਦੇ ਨੀ
 ਯਾਰੋ ਗੱਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਹਾਨ ਉੱਤੇ, ਸਾਨੂੰ ਮੋਹਣੇ ਹੀਰ ਲਿਆਲ ਦੇ ਨੀ
 ਪੱਤ ਰਹੇਗੀ ਨਾ ਜੇ ਟੋਰ ਦਿੱਤੀ, ਨੱਢੀ ਨਾਲ ਮੁੰਡੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਨੀ
 ਫਟ ਜੀਭ ਦੇ ਕਾਲਖ ਬੋਟੀਆਂ ਦੀ, ਐਥ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਮੋਹਣੇ ਗਾਲੂ ਦੇ ਨੀ
 ਜਿਥੋਂ ਆਂਵਦੇ ਤਿਥੋਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਮੰਗਣ, ਦਗਾ ਕਰਨ ਜੋ ਮਹਿਰਮ ਹਾਲ ਦੇ ਨੀ
 ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰੀਏ ਨੱਢੜੀ ਨੂੰ, ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੋ ਜਲਜਲਾਲ ਦੇ ਨੀ
 ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਹੀਰ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ, ਇਹ ਪੇਖਨੇ ਓਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਦੇ ਨੀ ²⁰

ਰਾਂਝੇ ਵਾਂਗ /ਰਹਾਦ ਦੇ ਆਹ ਕੱਢੀ, ਜਾਨ ਗਈ ਸੂ ਹੋ ਹਵਾ ਮੀਆਂ
 ਦੋਵੇਂ ਦਾਰੇ /ਨ੍ਹਾਂ ਥੀ ਗਏ ਸਾਬਤ, ਜਾ ਰੁੱਪੋ ਨੇ ਦਾਰੋ ਬਕਾ ਮੀਆ
 ਦੋਵੇਂ ਰਾਹ ਮਜਾਜ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਾਬਤ, ਨਾਲ ਸਿਦਕ ਦੇ ਗਏ ਵਹਾ ਮੀਆਂ
 ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਖਾਬ ਸਰਾਏ ਅੰਦਰ, ਕਈ ਵਾਜੜੇ ਗਏ ਵਜਾ ਮੀਆਂ ²¹

ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਸਵਤੈ ਸੰਭਵੀ ਪ੍ਰਾਨੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਘਟਨਾ ਰਾਹੀਂ ਦੁਖਦਾਈ ਅੰਤ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਨੀ ਵਿਅੰਜਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਸੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਨਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਸੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਸਮੂਹ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੈਨਵਸ ਉੱਤੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਚਿੱਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦਮ ਉੱਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀਰ, ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਹੀਰ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ

ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ, ਲੇਕਿਨ ਹੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਰੂਹ ਹੀਰ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਅਲੰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਇਹ ਧੁਨਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਵੀ ਔਰਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਰਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਜੇਕਰ ਹੀਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਰਾਂਝਾ ਹੈ, ਜੇ ਸਾਧਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ਼ਟ ਦਾ ਬਚਣਾ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਥ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਥਾਪਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਆਪਣੀ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਜੇਤੂ ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਣਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਛੱਡਣ ਦਾ ਹੋਕਾ ਹੀ ਵਾਰਿਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫਿਕਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਦਿਲ ਕਾ ਹੁਜਰਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਆਨੇ ਕੇ ਜਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ' ਵਾਂਗ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਉਸ ਹੁਜਰੇ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਿਆਇਕ ਤੇ ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਡਾ. ਜਿਤਰਾਮ ਪਾਠਕ, **ਭਾਰਤੀਯ ਕਾਵਿਯਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ**, ਅਨੁਪਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਨਾ, 1989, ਪੰਨਾ 145.
2. ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ, **ਧਵਨਿਆਲੋਕ** (ਅਨੁ: ਡਾ. ਚਰਨ ਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1992, ਪੰਨਾ 11. (ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ, ਕਾਰਿਕਾ ਭਾਗ 1.13)।
3. **ਉਗੀ**- ਪੰਨਾ 5, (ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ, ਕਾਰਿਕਾ ਭਾਗ 1.4)।
4. ਮੰਮਟ, **ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** (ਅਨੁ: ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1981, ਪੰਨਾ 52. (ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ, ਅਨੁਵਾਦ ਭਾਗ 1.4)।
5. ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ, **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 6 (ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ, ਕਾਰਿਕਾ ਭਾਗ 1.4 ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਭਾਗ)।
6. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ(ਸੰਪਾ.), **ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2004 (ਤੀਜੀ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ 73.
7. **ਉਗੀ** ਪੰਨਾ 90.
8. **ਉਗੀ** ਪੰਨਾ 93.
9. ਮੰਮਟ, **ਉਗੀ**, 4.24 ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਭਾਗ।
10. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ(ਸੰਪਾ.), **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 74.
11. ਮੰਮਟ, ਉਗੀ ਰਚਨਾ 4.38 ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਭਾਗ-54.
12. ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ, **ਉਗੀ**, 3.1 ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਭਾਗ ਵਿਚਲਾ ਉਦਾਹਰਨ ਭਾਗ-5.
13. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ (ਸੰਪਾ.), **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 72.
14. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 73.
15. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 91.
16. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 60.
17. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 112.
18. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ (ਸੰਪਾ.), **ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ**, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2006 (ਚੌਥੀ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ 109.
19. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ (ਸੰਪਾ.), **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 85.
20. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 232.
21. **ਉਗੀ**, ਪੰਨਾ 233.

